

ЖИНОЯТ-ПРОЦЕССУАЛ ҚОНУНЧИЛИҚДА ЧИҚИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАСНИФИ

Рашидов Бехзод Нурбоевич

Юридик фанлар доктори, доцент

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7568201>

Аннотация: Мақолада процессуал чиқимлар мазмуни, процессуал аҳамияти, таснифланиши, ушбу институт қўлланилиши билан боғлиқ ҳолат ва ундаги муаммолар, шунингдек мавжуд муаммоларни ҳал қилиш борасидаги тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: одил судлов, шахс манфаатлари, процессуал чиқимлар, процессуал чиқимлар таснифи, процессуал чиқимларнинг қопланиши.

Ўзбекистон Республикасида бугун одил судловни таъминлаш борасида бир қатор устувор вазифалар белгиланган. Судлар фаолияти, аввало, инсон тақдирига, барча соҳаларга ва миллат тараққиётига дахлдор масаладир. Шу боис мамлакатимизда судлар мустақиллигини мустаҳкамлаш, ишларни кўришда холислик, адолат ва қонунийликни таъминлаш чоралари кўрилмоқда. Сўнгги йилларда одил судловни таъминлашга қаратилган 50 дан ортиқ қонун, фармон ва қарорлар қабул қилинди, илгари ноҳақ айбланган 4 минг кишига оқлов ҳукми чиқарилди, 26 мингдан зиёд шахс суд залидан озод қилинган, 47 минг фуқарога нисбатан тергов даврида қўйилган айблов бекор қилинган.

Афсуски, судларда ишларни кўриб чиқиш ҳалигача эски ёндашув асосида давом этмоқда, ишларнинг кўрилишида адвокатларнинг ўрни юқори эмас, терговчилар ўз устида ишламай қўйганлиги боис асосан ишларни бир томонлама тергов қилиш ҳоллари кўп кўзга ташланмоқда.

Одил судловни, яъни жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахснинг жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун жиноятларни тез ва тўла очиш, айбдорларни фош этиш ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлаш билан боғлиқ юқорида қайд этилган муаммоларнинг ечимини топиш муҳим омил ҳисобланади.

Жиноят ишларини юритишда шахс ва давлат манфаатларини, яъни улар томонидан жиноят ишларини юритишда юзага келадиган мулкий ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ҳам жиноят-процессуал қонунчиликнинг энг устувор мақсадларидан биридир. Жиноят процессида мулкий ҳуқуқлар ва манфаатлар таъминланиши процессуал чиқимлар масаласи билан узвий боғлиқ. Процессуал чиқимлар билан боғлиқ муаммоларнинг самарали ечимини топиш учун процессуал чиқимлар, уларнинг процессуал аҳамияти ва таснифи ҳақида муайян тасаввурга эга бўлиш талаб этилади.

Процессуал чиқимлар деганда жиноят ишини юритишга масъул бўлган мансабдор шахсларнинг процессуал фаолиятини моддий жиҳатдан таъминлайдиган, процессуал ҳаракатларни амалга оширишда кўмаклашувчи шахсларнинг моддий манфаатларини муҳофаза қилиш, далилларни сақлаш, жўнатиш, тадқиқ этиш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга оширишнинг моддий шарти сифатида хизмат

қилувчи ҳамда процессуал фаолият давомида келиб чиқадиган жиноят процессининг асосий вазифаларига мувофиқ бўлган бошқа сарф-харажатлар тушунилади.

Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 75-моддасида жабрланувчи ёки унинг вакили, гувоҳ, эксперт, мутахассис, таржимон ёки холис сифатида чақирилган шахснинг иш жойидаги ўртача ойлик маоши унинг суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ҳузурига чақирилиши муносабати билан кетган ҳамма вақт учун сақланиши, ишламайдиган шахсларга улар кундалик машғулоти билан шуғуллана олмаганликлари учун ҳақ тўланиши, бундан ташқари кўрсатилган ҳамма шахслар чақирилиш муносабати билан қилган сарф-харажатларини ундириш ҳуқуқига эгаллиги белгиланган. Шунингдек, ушбу моддада эксперт, мутахассис ва таржимон ўз мажбуриятларини бажарганликлари учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга эканлиги, истисно тариқасида ушбу мажбуриятлар хизмат топшириғи тарзида бажарилган ҳолларда бу қоида татбиқ этилмаслиги, сарф-харажатлар қонунда белгиланган тартибда ва миқдорда тўланиши қайд этилган.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, процессуал чиқимлар:

- 1) жабрланувчилар ва уларнинг вакиллари, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар ва холисларга уларнинг процессуал ҳаракатлар ўтказиладиган жойга келиб-кейтиш, турар жойни ижарага олиш харажатларини қоплаш учун, шунингдек, суткалик харажат пули тариқасида бериладиган суммадан;
- 2) доимий иш ҳақи олмайдиган жабрланувчилар ва уларнинг вакиллари, гувоҳлар ҳамда холисларга уларни одатдаги машғулотида чалғитганлик учун тўланадиган суммадан;
- 3) экспертлар, таржимонлар, мутахассисларга улар суриштирув, дастлабки тергов ёки судда ўз вазифаларини бажарганлиги учун тўланадиган ҳақдан (ана шу вазифалар хизмат топшириғи тартибида бажарилган ҳоллар бундан мустасно);
- 4) судланувчи тўловдан озод қилинган тақдирда юридик ёрдам кўрсатганлик учун ҳимоячига тўланадиган ҳақдан (ишни юритаётган суриштирувчи, суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суд гумон қилинувчини, айбланувчини, судланувчини юридик ёрдам учун тўловдан батамом ёки қисман озод этишга ҳақлидир. Бундай ҳолларда адвокат меҳнатига ҳақ тўлаш харажатлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгиладиган тартибда давлат ҳисобидан бўлади);
- 5) ашёвий далилларни сақлаш ва жўнатиш билан боғлиқ харажатлар суммасидан;
- 6) экспертиза муассасаларида экспертиза ўтказиш учун сарфланган суммадан;
- 7) шахсларни ушлаш, мажбурий келтириш ва қидириш учун қилинган харажатлардан;
- 8) суриштирув, дастлабки тергов ёки суд мажлисини видеоконференцалоқадан фойдаланган ҳолда ўтказиш чоғида қилинган харажатлардан;
- 9) жиноят ишини юритишда қилинган бошқа харажатлардан;
- 10) гувоҳ тариқасида, шунингдек, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, фуқаровий жавобгар ва уларнинг вакиллари, эксперт, мутахассис, таржимон, холис, жамоат айбловчиси ва жамоат ҳимоячиси тариқасида чақириладиган шахснинг терговга қадар текширув органига, суриштирувчига, терговчига, прокурорга ёки судга чақирилганлиги билан боғлиқ буткул вақт учун уларнинг иш жойида сақлаб қолинадиган ўртача иш ҳақидан иборат.

Жиноят-процессуал қонунчиликда келтириб ўтилган процессуал чиқимларни қоплаш нуқтаи назаридан уч гуруҳга тақсимласа бўлади:

- 1) маҳкумлар ҳисобидан ундирилиши назарда тутилган харажатлар;
- 2) давлат ҳисобидан қопланиши лозим бўлган харажатлар;
- 3) процесс иштирокчиси доимий ишлайдиган корхона, ташкилот ва муассасалар ҳисобидан қопланиши назарда тутилган харажатлар.

Процессуал чиқимлар мазмун-моҳияти ва турларидан келиб чиқиб, уларнинг жиноят-процессуал аҳамиятини қуйидагиларда кўриш мумкин:

- 1) жиноят ишларини юритиш учун зарурий шарт-шароитларни яратиб беради.
- 2) жиноят-процесси иштирокчиларининг моддий манфаатларини самарали муҳофаза қилади.
- 3) турли соҳага оид билим ва кўникмаларга эга бўлган мутахассислар ҳамда зарур маълумотга эга иштирокчиларни кўпроқ жалб этиш воситасида жиноят иши сифатини оширади.
- 4) жиноят ҳақида берилган ариза ва хабарлар ўз тасдиғини топмаганда уларни текшириш билан боғлиқ харажатлар ундириб олиниши ҳақидаги огоҳлантириш асосиз мурожаатларнинг камайишига хизмат қилади.
- 5) жиноят ишларини юритишда давлат томонидан сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш ва уларни ундириб олиш.

Умуман олганда, жиноятга оид одил судловни процессуал чиқимларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Зеро, мазкур институт жиноят ишини юритишнинг барча босқичларидаги процессуал ҳаракатларни амалга оширишни моддий таъминлаши билан бирга, процесс иштирокчиларининг мулкӣ манфаатларини ҳам муҳофаза қилади. Бошқача айтганда, мазкур институт том маънода жиноят процессининг молиявий воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бироқ шунга қарамасдан, бугунги кунда процессуал чиқимлар институти амалда тўлиқ ишламаяпти ҳамда айрим мутахассисларнинг таъбири билан айтганда жиноят-процессидаги фақат формал характердаги “ўлик институт”лардан бирига айланиб қолган.

Масалан, хорижий давлат ҳудудида бўлган айбланувчи, судланувчиларни экстрадиция қилиш учун 2020-2022 йиллар давомида сарфланган жами **6 805 509 841 (қарийб 7 млрд)** давлат маблағлари ундирилмаган (асос: ЎзР Олий судининг 2022 йил 16 ноябрдаги 07/14-14566-387-сон хати). Шунингдек, биргина экспертиза муассасаларида экспертиза ўтказиш учун сарфланган суммалар, яъни 2021 йил ва 2022 йилнинг ўтган даври мобайнида Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги тасарруфидаги Республика суд-тиббий экспертиза илмий маркази ҳамда соғлиқни сақлаш муассасалари томонидан ўтказилган жами **486 482** та суд экспертиза текширувлари учун сарфланган ўртача 729 723 000 000 сўм (сал кам 730 млрд.) давлат маблағлари (асос: 2022 йил 1 ноябрдаги 17-34064-сон хат) ундирилмасдан қолмоқда. Бундан ташқари, Адлия вазирлиги қошидаги Х.Сулаймонова номидаги Республика суд экспертиза маркази ҳамда ИИБ ЭКМ томонидан ўтказилган экспертиза тадқиқотлари учун сарфланган маблағлар ҳам қўшиб ҳисобланганида бу рақамлар бир неча триллион сўмдан ортиб кетиши мумкин.

Юқоридагилар билан бирга амалда қоплаб берилмаётган жабрланувчи ёки унинг вакили, гувоҳ, эксперт, мутахассис, таржимон ёки холис сифатида чақирилган шахснинг процессуал ҳаракатлар ўтказиладиган жойга келиб кетиш, турар жойни ижарага олиш харажатларини қоплаш учун, шунингдек суткалик харажат пули тариқасида бериладиган суммалар ва бошқа сарф-харажатлар миқдори сарҳисоб қилинадиган бўлса жиноят ишларини юритиш жараёнида юз минглаб фуқароларнинг **бир неча миллиард** миқдордаги мулкӣ манфаатлари бузилаётганлигини тасаввур этиш қийин эмас. Шундай экан, мазкур мавзу бугунги кунда жиноят-процессуал ҳуқуқи олдидаги энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Мазкур масала бўйича олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари процессуал чиқимлар институтининг тўлиқ ишламаслиги сабабларини, асосан қуйидаги омиллар билан изоҳлаш мумкинлигини кўрсатмоқда:

- процессуал чиқимларни қоплашни тартибга соладиган қонунчилик механизмнинг оптимал даражада шаклланмаганлиги;
- процессуал чиқимлар институти учун ажратилиши лозим бўлган маблағлар билан боғлиқ молиявий муаммоларнинг мавжудлиги;
- процессуал чиқимлар институтининг аҳамиятига нисбатан муносабатда жиноят ишларини юритишга оид харажатларни қоплаш нуқтаи назари билан чекланилганлиги;
- ишни судга қадар юритишда айблов хулосалари(далолатнома)га процессуал чиқимлар ҳақидаги маълумотномаларнинг илова қилинмаётганлиги, шунингдек судлар томонидан процессуал чиқимларни ундириш масаласининг ҳал этилмасдан қолдирилаётганлиги.

Юқоридагиларга кўра қайд этилган масаланинг ижобий ҳал этилиши учун Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига процессуал чиқимлар ва уларни қоплаш механизмларини тўлиқ акс эттирадиган ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш мақсадга мувофиқ.

References: